

SH. SEYTOV SHIG'ARMALARINDA IMPERATIV TAÑLAQLARDIŃ STILLIK QOLLANILIWI

Usenova Rano

Qaraqalpaqstan Awıl xojalıǵı hám agrotexnologiyalar instituti

Rezume: *Maqolamizda asar tilida lingvistik til birliklardan biri undalmalarning atributiv komponentligi badiiy tildagi qu'llanilish hodisasiga bag'ishlangan bo'lib, Badiiy asarlarda qo'llanilishdagi so'z ma'nolarining ta'sirchalikdagi o'ziga xos xususyatlariga bag'ishlangan ayrim tafsilotlarimiz havola etiladi.*

Tayansh suzlar: *leksika, stil, semantika, metafora, lingvistika.*

Резюме: *В статье одна из языковых единиц нашего языка посвящена событию употребления атрибутивные компоненты тропов в художественном языке поэзии. В художественных произведениях приводятся некоторые подробности, касающиеся особенностей значения слова в употреблении.*

Ключевые слова: *лексика, стил, семантика, метафора, лингвистика, синоним.*

Resume: *In article, one of the linguistic units of our language is devoted to the event of the use of trop units in an artistic language. In the works of, some details are given concerning the peculiarities of the meaning of the word in use.*

Key words: *vocabulary, style, semantics, metafora, linguistics, synonym.*

Ulıwma lingvistikada, solar qatarı qaraqalpaq tilinde de tañlaqlar sóz shaqaplarınıń bóliniwi boyınsha mánili sózler toparına da, kómekshi sózler toparına da kirmeytuǵın sóz shaqabınıń óz aldına bir túrin quraydı, dep qaraladı. Tañlaqlardıń qollanılıw múmkinshiligi keń hám óz kewil-keshirmelerin bildiriwde tañlaqlardan paydalanıladı.

Ulıwma til biliminde tañlaqlar teoriyası boyınsha konkret tiller kesiminde izertlewshilerdiń dıqqatın ózine awdarıp kiyatır. Tañlaqlardıń izertleniw jaǵdayların házirgi til bilimi materiallarına, izertlewshilerdiń miynetlerine názer salsaq, óz aldına sóz shaqabı ekenligine gúmanlanıwshı pikirlerdi ushıratıwǵa boladı. Rus til biliminde K.S.Askakov tañlaqlar sóz emes, belgisiz hal-jaǵdaydı bildiretuǵın úndew, - dep esaplaydı.¹ F.I.Buslaev tañlaqtı sóz shaqaplarına kirgizip, sóylewshiniń sezimin bildiretuǵın ayırıqsha sózler, dep qaradı.² A.A.Shaxmatov tañlaqlar sóylewshiniń ishki sezimin, buyırǵın bildiredi, biraq

¹ Аскаков К.С. Собрание сочинении. Т.II. –М., 1989. –С.7.

² Буслаев Ф.И. Историческая грамматика. –М., 1959. –С.287.

olardıń ataması emes dep kórsetedi.³ V.V.Vinogradov tańlaqlar subyekttiń haqıyqatlıqqa hár qıylı emociionallıq reakciyasın bildiredi, dep esaplaydı.⁴

Túrkiy tillerinde de tańlaqlar izertlenilip, arawlı monografiyalıq miynetler basılıp shıqtı, dissertaciyalıq jumıslar jaqlandı. Türk til biliminde tańlaqlar quramın boyınsha «túpkilikli» hám «dórendi» dep bólse,⁵ Z.G.Uraksin bashqurt tilindegi tańlaqlardıń klassfikaciyasın dúzedi.⁶ M.Balaqaev penen T.Qordabaev tańlaqlardıń kóbinese dialoglarda qollanılatuǵının aytıp dálilleydi: Tańlaqlar jeke sóz retinde kelip, sóz shaqabı xızmetinde jumsalmaydı, al olardan ózgeshelenip intonaciya menen ayılıp adamnıń sezimlerin bildirip keledi. Bunday sózlerge “tańlaq” dep at qoyılıwı da usında. Tańlaqlar kóbinese dialoglarda qollanıladı.⁷ Qazaq til biliminde tańlaqlar 1) kónil-kúy tańlaqları; 2) imperativ tańlaqlar; 3) turmıs-salt tańlaqlar dep ajratıladı.⁸ Túrkmén tilinde tańlaqlar O.Charıyarova tárepinen arawlı izertlendi.⁹ Bul miynette túrkmen tilindegi tańlaqlarǵa uluwma sıpatlama berip, olardıń semantika-funkcionallıq klassfikaciyasın dúzdi. Ózbek til biliminde tańlaqlar S.Usmanov tárepinen arawlı izertlenip, emociional tańlaqlarǵa etiketlik tańlaq sózlerdi de qosıp qaradı.¹⁰

Qaraqalpaq tili iliminde XIX-XX ásirlerdegi qaraqalpaq tili esteliklerinde tańlaqlardıń siyrek ushırasatuǵınlıǵı haqqında maǵlıwmat berilgen. Bunda emociional hám adamǵa qatnaslı etiketlik tańlaqlarǵa az sandaǵı mısallar menen kórsetken.¹¹ H.Hamidov ilimiy jumısında XIX-XX ásirdeń baslarında qaraqalpaq tili boyınsha jazba esteliklerinde tiykar hám dórendi tańlaqlar “Edige”, “Qoblan”, “Alpamıs” dástanlarınan alınǵan mısallar tiykarında úyreniledi.¹² A.Najimov “Qaraqalpaq tilindegi jup hám tákrar sózler” miynetinde tákirar tańlaq sózler haqqında maǵlıwmat beredi.¹³ Sońǵı jılları tańlaqlar arawlı túrde

³ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. –М., 1941. –С.507.

⁴ Виноградов В.В. Русский язык. –М., 1947. –С.745.

⁵ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. –М.-Л., 1956. –С.363-367.

⁶ Ураксин З.Г. О междометиях и их классификации. – Исследования по грамматике современного башкирского языка. –Уфа., 1979. –С.88-96.

⁷ Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы, 1961. –Б.165-166.

⁸ Қазақ тілінің грамматикасы. 1-том. –Алматы: Ғылым, 1967. –Б.247.

⁹ Чариярова О. Междометия в туркменском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ашхабад: 1990. –С.9-14.

¹⁰ Усманов С. Междометия в современном узбекском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент: 1952. – 23 с.; Усманов С. Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан мтериаллар. –Тошкент., 1953.

¹¹ Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. Нөкис, 1995. 165-бет.

¹² Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX-начала XX в. по данным письменных памятников. –Ташкент:, Фан, 1986. –С.177-180.

¹³ Нажимов А. Қарақалпақ тилиндеги жуп хам тәкирар сөзлер. –Нөкис, 1979. –Б.97-99.

Á. Temirbekovaniń maqalalarında izertlendi.¹⁴ Onıń «Emocional tańlaqlardıń fonetikalıq ózgeshelikleri», «Turmıs-salt tańlaqlarınıń semantika-stilistikalıq ayırıqshalıqları», «Balalardıń sóylewin hám kórkem oqıwın rawajlandırıwda tańlaq sózlerdi úyretiwdiń áhmiyeti» hám t.b.

Solay etip, qaraqalpaq tilinde tańlaqlardı mánisi boyınsha úshke bólinedi:

1. Emocional tańlaqlar; 2. Imperativ tańlaqlar; 3. Etiketlik tańlaqlar.

Imperativ tańlaqlar adamlarǵa, úy-haywanları hám basqa da janlı-janıwarlarǵa qatnaslı ayıladı. Olar qollanıwına qaray, buyırıw, qaratıw, shaqırıw, aydaw, toqtatıw hám t.b. mánilerdi bildiredi.¹⁵ Olar adam dıqqatın ózine tartarlıq qayǵı-uwayım, quwanış-kúlki yamasa asa ketken tańlaqlıq sezimlerdi emes, al adamlardıń, úy haywanlarınıń hám basqa da janlı-janıwarlardıń dıqqatın ózine qaratıw, shaqırıw, toqtatıw, aydaw, buyırıw (hár túrli komandalar beriw), quwıw, marapatlaw, ğıjaq beriw, ğargaw, ayaw, erkeletiw ham t.b. mánilerdi óz ishine aladı.

O. Charıyarova imperativ tańlaqlar tuwralı bilay deydi: Imperativ tańlaqlar emocional tańlaqlardıń mánisi, sóylewdegi xızmeti hám dúzilisi boyınsha ajralıp turadı. Eger emocional tańlaqlar adamnıń payda bolǵan waqıyaǵa qatnasın bildiriwge xızmet etse, al imperativ tańlaqlar kewil razılıǵın bildiredi: tilek, buyırıqlar, hámir (basshılıq), qadaǵan etiwdi qamtıydı. Bul tańlaqlar adamlarǵa hám úy haywanlarına baylanıslı qollanıladı.¹⁶

A.İ. Germanovich imperativ tańlaqlardı emocional tańlaqlarǵa jalǵastırıp qaraydı: «Imperativ tańlaqlar emocional tańlaqlarǵa jalǵasadı. Olar tiykarǵı qatnastaǵı intonaciyanı ańlatadı. Buyırıqlarda da sezim elementi boladı».¹⁷

Durısında da, imperativ tańlaqlar qarım-qatnas nátiyjesinde payda bolǵanlıqtan onda sezimlik máni boladı. Imperativ tańlaqlar tınlawshıǵa (II bet) qaratılıp, kóbirek buyırıq meyil feyillerine uqsap ketedi. Al buyırıq meyil isháreketiń ornılanıwında sóylewshiniń basqa birewge qaratılǵan buyırıq túrinde aytqan oy-pikirin (buyırıq, hámir etiw, shaqırıw hám t.b. mánilerdi) bildiredi.

¹⁴ *Темирбекова Ә.* Әдебий шығармаларда таңлақлардың көркемлеуі қуралы сипатында қолланылыуы. // *Ж. «Әмиўдәрья», 1997, №9-10.*; *Темирбекова Ә.* Эмоциональ таңлақларының фонетикалық өзгешеликleri. // «Вестник Каракалпакского отделения АН Узбекистана», 1998, №1.; *Темирбекова Ә.* Турмыс-салт таңлақларының семантика-стилистикалық айырмашылықлары. // «Вестник Каракалпакского отделения АН Узбекистана», 1999, №1. *Бекбергенов А., Темирбекова Ә.* Каракалпак тилиндеги турмыс-салт таңлақларының гейпара семантика-стилистикалық өзгешеликleri. // «Қарақалпак тилинің мәселелери». –Нөкис, 1999.

¹⁵ Ҳәзирги қарақалпак әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыуы хәм морфология. –Нөкис: Қарақалпакстан, 1994. –Б.425.

¹⁶ *Чариярова О.* Междометия в туркменском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ашхабад: 1990. –С.9-14.

¹⁷ *Германович А.И.* Междометия и звукоподражательные слова в русском языке. Автореф. дисс... докт. филол. наук. – Симферополь: 1961. –С.15.

Imperativ tañlaqlar buyriq meyilden óziniñ leksikalıq hám grammatikalıq qásiyetleri menen ajıralıp turadı: buyriq meyiller tek feyil sózlerden ibarat bolsa, imperativ tañlaqlardıñ quramında buyriq meyilli feyiller, qaratpa (vokativ) sózler, túrli varianttağı tañlaqlar bolıp, olar kontekstke, aytilıw intonaciyasına, situaciyağa baylanıslı buyırıw, ġargaw, shaqırıw, jekiriniw, ayaw sezimlerin bildiriw ushın qollanıladı.

Imperativ tañlaqlar gápte qollanılıwı boyınsha eki túrge bólinedi:

- 1) Adamğa qatnaslı tañlaqlar;
- 2) Úy haywanları hám basqa da janlı-jániwarlarğa qatnaslı tañlaqlar.

1. Adamğa qatnaslı imperativ tañlaqlar adamlardıñ bir-birine qatnası nátiyjesinde payda bolıp, shaqırıw, qaratıw, buyırıw, jekiriniw, ashıwlanıw, ġargaw, náletlew hám t.b. mánilerdi bildiriw ushın qollanıladı: *ha, há-á, háy, hááy, hey, húw, ha-ha, smirno, marsh, qarağım, shırağım, posh, tıss, allo* hám t.b. Bul tañlaqlar qollanılıw mánisi jağınan vokativlik (qaratpalıq) hám buyırıw mánilerin bildiredi.

a) Qaratpa hám shaqırıw mánisin bildiredi: – *Háy, shırağım*, nannan úlken nárese joq, naniña juwir, kúyip baratır, – dep zordan hayaldıñ qolın moynınan jazdırdı. – *Háy*, berman kel, – dep izinen shaqırdı onı Allanazar. – *Háy, bala*, – dedi. – Mina Shundiıy degeniñiz benen tıraqtırshıñızdı mina jaqta bessarılar jabılıp sabap atır. – *Há-á*, júre ġoyıñ shulğındı Shundiıy hám jetektegi ógizdiñ izinen shuw-shuwledi (105-bet). – *Ha*, aman-esen júrseñ be inim, úy-ishiñ aman sawshılıq pa? (25-bet). – *Háy*, qáne táwbe etiwge júr, – degen qáhárli dawıstı esitti. Qarağım sen otırıp tur, men dárriw kelemen. – *Shırağım-aw*. Onı qáytledi eken? – dedi Gúlziyra (36-bet).

Bul mısallarda *shırağım* – qaratıw mánisinde, *áy, háy, há* tañlaqları qaratıw, shaqırıw mánisinde atlıq hám kelbetlikler menen dizbeklesip kelip pikirdiñ kimge qaratılğanlıgın bildirip tur. Sh.Seytov shıgarmalarında qaratpa mánisindegi tañlaqlardıñ kópshiligi atlıqlar menen dizbeklesip kelgen. Sonday-aq qaratpa sózlerdiñ de tañlaqlarğa ótiw jağdayı bayqaladı. – Ólgeniñ be aylanayın *qarağım*, (28-bet).

á) Buyırıw, shaqırıw mánilerin ańlatadı: *posh, tıss, allo* hám t.b. Mısalı: – *Posh, po-osh, po-osh!* – solqıldıq erde qoqañlap shawıp kiyatırğan Orazımbet milicionerdiñ dawısı alamanğa salıp, Sayımbettiñ sózin bólip ketti. Ol kemmen kuzovqa jaqınlasa berdi. Áne sol waqıtta men: – *Posh*, – dep baqırdım (58-bet). – Ne dediñiz ? – *Tıss!* – dedi (35-bet).

Bul tañlaqlar tek háreketti toqtatıw ushın ǵana qollanılıp qoymay, geyde kontekstke baylanıslı maqtanshaqlıq keyipti bildiriw ushın da xızmet etedi: Táńirbergenniń taqıldıǵı dawıs berip otırǵanday qolın joqarı kóterip: – *Tishe-ee*, joldas qatınlar, jeńgeler hám madamlarr! – dep baqırıp jiberdi.

Imperativ tañlaqlar ótinish mánisinde qollanıladı, bul jaǵdayda olarda buyırılıq sezim basım orın iyeleydi: – *Má-má*, mınanı záhárińe jut, tiliń tıylarmeken?

2. Úy-haywanları hám basqa da janlı-janıwarlarǵa qatnaslı tañlaqlar: *máh-máh, haw-haw, háwkim-háwkim, qurray-qurray, dige-dige, gúr-gúr, shúw-shúw, hıq-hıq, shuw, shek hayt, kúsh, tur-tur, sháwip-sháwip, shók-shók, úsh-úsh, jit, pısh, pısh-pısh, hál, hál-hál, tót, tóte-tóte, tót há tót* hám t.b. Bul toparǵa kiriwshi tañlaqların semantika-stilistikalıq ózgesheliklerin esapqa alıp, olardı bir neshe mánilik bóleklerge bóliwge boladı:

a) Shaqırıw, erkeletiw mánilerin bildiredi: *máh-máh, haw-haw, háwkim-háwkim, dige-dige, qurray-qurray, gúr-gúr, piya-piya, pısh-pısh, kúshke-kúshke, tóte-tóte* hám t.b. Mısalı: Sıyır sawıp otırǵan qatınların *hawkem-hawkem* degen dawısları esitiledi (75-bet). Ne de bolsa, bizler *háwkim-háwkim*, – dep jaqınlap bara berdik (92-bet).

á) Aydaw, toqtatıw, quwıw mánilerin ańlatadı: *shuw-shuw, tap-shuw, tur-tur, úsh-sh, úsh-úsh, shók, shók-shók, jit, pısh, tót, tót* hám t.b. Mısalı: *Jit* degen dawsınıń eriksiz shıqqanın bilmey qaldı (63-bet). Ózi de batpaqqa tayǵanaqlap gewdesin zorǵa kóterip júrgen arttaǵı arıq qoylardı jıynastırıp: *hayt-kish, hayt-kish* degen dawıslar hár jer-hár jerden esitile basladı (88-bet). – Gazet qurtqan joq, *shúw*, atqa qamshını ashıtıp basıp, Mádiyarǵa atınıń basın teńleńkiredi. Sırttan Qurbannıń Allambergenge «Wa-aaliykumi», túyege «*shók-shók*» dep atırǵanı esitildi.

Úy qusların, yaǵnıy tawıqlardı shaqırıwda qollanılatuǵın tañlaqlar qatar qollanııp, olardıń túrlerine (túyetawıq hám shaytantawıq) baylanıslı xızmet atqaradı. Úy haywanların, qusların shaqırıwda qollanılatuǵın tañlaqlar emocional tañlaqlardıń universal sezimlik xızmetin atqara alıw qábiyetine iye emes. Lekin olarda da úy haywanların ózine tartıp jaqın tutıw qásiyeti seziledi.

Jáne de úy qısların, haywanların shaqırǵanda janımızǵa dárriw keliwi, olardıń biz aytqan tañlaqlardan sezimlik máni sezingenin kórsetedi: Tawıqlar menen shójelardi kórip *tót há tót* dep quwdı (29-bet).

Ádebiy hám sóylew tilinde úy haywanların, qusların aydaw, toqtatıw, ekinshi bir jaqqa qaytarıwǵa yamasa quwıwǵa baylanıslı jumsaladı: - *Posh-posh!* Joldı ashıń! Hawlıqpań haslan!.

Sh.Seytov shıǵarmalarında haywanlarǵa qatnaslı imperativ tańlaqlar júdá siyrek ushırasadı. Joqarıdaǵı mısalda «shúw» tańlaǵı tulpardı júrgiziw maqsetinde qollanılǵan. Al qaraqalpaq ádebiy tilinde tiykarınan sıyırlardı padaǵa yaki jaylawǵa aydawda qollanıladı.

b) Marapat beriw, ǵıjaq beriw, erkeletiw mánilerin bildiredi: Endi ol buwlıqqan dawıs penen baqırıp baratır. Sońınan qırılday basladı, biraq dawısı tınbadı. – *Hayt-hayt, hayta-hayt!!!* Sátemshiligine qara dawısqa qarap doynaq taslaydı enaǵar! *Hayt-hayt, hayt-á! Hal-hal!*-dep qáhár lenip baqırdı ol iytké (45-bet). *Sherim-sherim* deseń jolbarıs adamǵa tiymey óte beredi degendi esitetuǵın edi (148).

g) Haywanlardı ayaw, ǵarǵaw mánilerin ańlatadı: *jarıqlıq, jániwar, jamanlatqır, ushpa tiygir, qarasan bolǵıp* hám t.b. Mısalı: *Jarıqlıq*, kólik degenge ne jetsin mútáj waqtında isińe jaraydı, – saǵan ne boldı? Tanabay dárhal attıń aldına keldi hám sezıp áste oqıranǵanın esitti. – Múlgip tursań ba? Awırıwmısań *jániwarım-ay!* (57-bet).

Jazıwshı shıǵarmalarında adamǵa qatnaslı qaratpa mánisindegi imperativ tańlaqlar kóplep ushırasadı. Bunda tańlaq sózler kóbinese atawısh sózler menen dizbeklesip kelip pikirdiń kimgé qaratılǵanın ańlatıp kelgen. Al haywanatlarǵa baylanıslı imperativ tańlaqlar júdá siyrek.

Ádebiyatlar:

1. Berdimuratov E. Ádebiy tildiń funksionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq tili leksikasınıń rawajlanıwı. Nókis, 1973.
2. Berdimuratov E. Qaraqalpaq ádebiy tili. Leksikologiya. Nókis-1998
3. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. – М.,1954.
4. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. Nókis, 1990.
5. Seyfulǵabit Majitov. Tańlamalı shıǵarmaları. N., 2008.